

Володимир СЛОБОДЯН
Національна академія державного управління
при Президентіві України

КОНСЕРВАТИЗМ ЯК ІДЕОЛОГІЯ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

Досліджуються етапи становлення консерватизму як багатогранного суспільно-політичного феномену, що зародився й набув розвитку на території Європи як явище християнської цивілізації. Аналізуються історичні джерела консерватизму, його трансформація із стилю мислення Середньовічної Європи в ідеологію політичних партій XVIII – XIX ст. Детально досліджується процес кристалізації політичної доктрини консерватизму, зокрема її англосаксонська генетика та німецьке філософське обґрунтування. Розглядаються такі сучасні наукові підходи до розуміння консерватизму, як ідейний та ситуативний. Розкривається їх сутність, засадничі принципи та постулати, аналізуються їх переваги та недоліки. Обґрунтовується ідея повноцінності та сталості ідейного ядра політичного консерватизму. Аналізуються підходи американських вчених до розуміння консерватизму, зокрема розглядається його ефективність у сфері державного управління та політики на прикладі політичних демократій Р. Рейгана та М. Тетчер.

Ключові слова: консерватизм, державотворення, ідеологія публічного управління, консервативний метод політики.

Volodymyr Slobodyan. Conservatism as an ideology of state: the stages of formation

The author investigates the stages of development and formation of conservatism as a multifaceted socio-political phenomenon, which was emerged and developed in Europe against the background of Christian civilization. The historical sources of conservatism, their transformation from thinking style of Medieval Europe into the ideology of political parties of the XVIII – XIX th centuries are analyzed also. The author studies in detail the process of establishing political doctrine of conservatism, its Anglo-Saxon origin and German philosophical rationale in particular. The investigator consider such modern scientific approaches to understanding conservatism as ideological and situational approaches, revealing their essence, basic principles and claims as well as analyzing their advantages and disadvantages. He substantiates the idea of usefulness and sustainability of the ideological core of political conservatism. The author also evaluates the approaches of American scientists to understanding of conservatism and making an attempt to show its effectiveness in the sphere of public administration and politics relying on R. Reagan and M. Thatcher's examples of political democracies.

Key words: conservatism, state, the ideology of public administration, the conservative method of politics.

Перед Україною як державою із власною багатовіковою історією, традиціями та культурою сьогодні постає ряд принципових внутрішньополітичних та геополітичних викликів. Численні реформи, що проголошуються в різних сферах життєдіяльності, нерідко наштовхуються на супротив та нерозуміння суспільством, що призводить до підвищення соціальної напруги. За таких умов необхідною стає політика золотой середини, політика, яка спиралася б на власну історико-ідентичну основу та соціокультурну визначеність і яка б урахувала глобалістські тенденції.

Зазначене пояснює актуальність дослідження та особливе підвищення останнім часом наукового інтересу до ідей політичного консерватизму. Однак ґрунтовні напрацювання, присвячені особливостям державного управління в контексті доктрини політичного консерватизму, практично відсутні. Зумовлено це тим, що за роки незалежності України праці, присвячені дослідженню консерватизму, як правило, зосереджувалися на висвітленні історичних та соціокультурних аспектів українського консерватизму. Серед дослідників консерватизму – відомі мислителі та вчені, насамперед: Н. Авер'янова, О. Голубуцький, В. Кулик, Р. Керк, К. Мангайм, С. Хантінгтон, Р. Шуттінгер, Ф. Кирилюк, Є. Попов та ін.

Метою статті є комплексний аналіз етапів розвитку консерватизму як ідеології державотворення, дослідження процесу кристалізації політичної доктрини консерватизму та розкриття сутності й засадничих принципів ідейного та ситуативного підходів до розуміння консерватизму.

Досвід США періоду керівництва Р. Рейгана та Великобританії періоду керівництва М. Тетчер засвідчує ефективність консервативного підходу до політики та управління в період, коли в суспільстві спостерігається криза ціннісних та культурних орієнтирів розвитку, існує розбалансування гілок влади, неорганізованість політичної та управлінської еліти, коли національна економіка потребує дерегуляції, створення умов для вільної конкуренції та захисту її інтересів на внутрішніх та зовнішніх ринках. Політика «рейганоміки» в США та «тетчеризму» у Великобританії дозволила цим країнам у свій час за допомогою ідей, підходів та практики консерватизму зорганізувати суспільно-політичний процес у руслі національної консолідації на основі традиційних національно-культурних цінностей. «Рейганоміка» та «тетчеризм» охоплювали різні сфери державної політики та управління, починаючи від соціальної, гуманітарної сфери і закінчуючи зовнішньо-економічною політикою, але в цілому вони були спрямовані на вироблення й утвердження в політиці та управлінні принципів і пріоритетів національної культури та

традицій. Це дало змогу сформувати національні моделі суспільно-політичного розвитку, які відповідали умовам та вимогам часу.

Консерватизм (від лат. *conservare* – зберігати, охороняти) є класичною політичною ідеологією та стилем мислення соціальних груп, які в суспільно-політичному житті віддають перевагу традиційним цінностям та морально-правовим засадам, що покладені в основу християнського розуміння сім'ї, політичного розуміння нації, історико-ідеалістичного розуміння держави, творчо-ірраціонального розуміння політичної еліти, ринкового розуміння економіки та власності [1]. Еволюція консерватизму як стилю мислення має багатовікову історію. Він формується впродовж багатьох епох під впливом різних релігій, віровчень, філософій. Це забезпечує йому велику життєздатність, впливовість та надійність, перевірену часом. Історичні джерела консерватизму сягають раннього Середньовіччя і пов'язані зі становленням західноєвропейської християнської цивілізації. Середньовічна Європа з її політичним, соціально-економічним та культурним устроєм є осердям консервативного мислення. Саме в цей час зароджуються ідеї та формується світогляд, який у подальшому в процесі свого розвитку буде названий консервативним.

Крах середньовічних підвалин у період буржуазних революцій у Європі, поява нових світоглядних парадигм і зміна суспільно-економічної формації зумовлює виокремлення цього типу мислення на фоні становлення раціоналізму, прогресизму та індивідуалізму. Демократизація суспільно-політичного життя, зародження парламентаризму і поява політичних партій дає поштовх до трансформації консервативного стилю мислення в політичну ідеологію і переходу його в політичну площину. З цього моменту консерватизм розвивається у двох основних, взаємопов'язаних один з одним напрямках: як стиль мислення окремих соціальних груп; як ідеологія політичних партій [4].

Етапи становлення консерватизму як усвідомленого явища суспільно-політичної дійсності та політичної доктрини добре описує К. Мангайм у праці «Консервативна думка». На прикладі німецького консерватизму першої половини XIX ст. вчений демонструє, яким чином відбувається еволюція європейського консерватизму і закріплення його в політичній площині. У тій мірі, зазначає Мангайм, у якій центром тяжіння німецького романтичного ідеалізму була філософія, німецька контрреволюція кинула виклик революційно-ліберальному мисленню, і це протистояння знайшло своє найбільше вираження, порівняно з іншими країнами, у середовищі логіки і філософії. Якщо Франція відіграла роль радикального реформатора всіх просвітницьких та раціональних елементів свідомості і стала

визнаним носієм абстрактного мислення, то можна стверджувати, що Німеччина відіграла додаткову роль, перетворивши консервативне, органічне, історичне мислення в доктрину, наділивши його внутрішньою єдністю та власною логікою [13, с. 577].

Як зазначає К. Мангайм, у Німеччині під натиском Французької революції активно починають розвиватися контрреволюційні ідеї, які тривалий час зберігають винятково інтелектуальний характер і завдяки цьому детально продумуються і систематизуються, утворюючи зародок політичної доктрини консерватизму. Однак країною, у якій вперше контрреволюція заявила про себе, була Англія, на той час економічно і політично набагато зріліша за Німеччину. Основоположником цієї тенденції вважається Е. Берк. Він уперше в праці «Роздуми про революцію у Франції» сформулював засадничі принципи та постулати консерватизму, але німецька інтелігенція привнесла в цей процес філософську глибину, закріпивши в науковій сфері закладені Е. Берком ідеї шляхом їх синтезу з німецьким компонентом. Так, основоположні принципи консервативного мислення, наприклад «історизм» у своїй зародковій формі, ми віднаходимо вже в Е. Берка [11], але «історизм» як метод і філософський підхід до розуміння історії виходить із лона німецької класичної філософії та історичної школи права [9].

Носіями консерватизму були спочатку шляхетські кола (*noblesse*) та вище духовенство, які змагалися за збереження «старого режиму», коли він протистояв силам революційного поступу. Згодом створилася нова, синтетична форма «ліберального консерватизму», який, перебуваючи на позиціях конституційної свободи, наголошував на потребі авторитету, ладу й дисципліни в суспільному житті, вірив у творчу місію традиційних інститутів – сім'я, держава, церква – та традиційної провідної верстви і тому відстоював ідею інтеграції сучасного, нового з органічно створеним історією минулим [5].

Сам термін «консерватизм» у його сучасному значенні було введено в політичний обіг французьким роялістом і класиком європейської літератури Франсуа Рене де Шатобріаном, який наприкінці 1810-х рр. видавав у Франції періоду Реставрації тижневик «Консерватор», що пропагував ідею реставрації монархічної форми правління. Ширшого значення цей термін набуває в середині 30-х рр. XIX ст. для позначення політичної позиції британських консерваторів – торі. Перші спроби визначення сутнісних меж явища були зроблені фактично в той самий час. Наукове дослідження консерватизму почалося дещо пізніше, на початку XX ст. і особливо в міжвоєнний період. Чергова активізація наукового дослідження явища припадає на кінець 70-х – початок

80-х рр., що пов'язано, як зазначалося в науковій літературі, з виникненням «консервативного феномену» або «консервативної хвилі» – приходом до влади в Західній Європі і США політиків неоконсервативної спрямованості. У нашій країні підвищений дослідницький інтерес до консерватизму виник наприкінці 80-х – початку 90-х рр. Минулого століття і не слабшає до цього часу.

Необхідно звернути увагу, що консерватизм довгий час асоціювався як «реакційне», «обскурантистське», «старомодне» явище, яке протистоїть прогресу. Виникло воно лише з нерозуміння суті консерватизму, адже від самого початку він сам по собі не протиставлявся прогресу, а лише вимагав, щоб розвиток був органічним, а майбутнє не знищувало минулого. Консерватизм підтримує часовий зв'язок, не припускає його остаточного розриву, поєднує майбутнє з минулим [2].

Нерозуміння суті консерватизму призвело до того, що об'єктивні труднощі в осмисленні цього феномену існують до сьогодні. Цьому сприяла тривала тенденційна оцінка. Суттєвим моментом лишаються і труднощі методологічного характеру, адже консервативна система цінностей виходить за межі раціоналістичної традиції, істотну роль у ній відіграють ірраціональні, релігійно-містичні моменти.

На сьогодні в науковій літературі виділяють два основних підходи до визначення консерватизму: ідейний та ситуативний [8]. В основі ідейного (змістовного) підходу лежить уявлення про консерватизм як одну з основних ідейно-політичних течій Нового часу поряд з лібералізмом і соціалізмом. Консерватизм є рівноправна їм ідеологічна система. Водночас, на відміну від лібералізму й соціалізму, в його основі закладається ідея збереження та утвердження універсальних, вічних людських цінностей. У межах ідейного (змістовного) підходу виділяють проміжні підходи до визначення поняття консерватизму. Зокрема, соціологічний акцент у визначенні консерватизму зроблено одним із родоначальників наукового вивчення консерватизму – німецьким ученим К. Мангаймом у праці «Консервативна думка». Він визначає консерватизм як особливий, історично і соціологічно вкорінений тип світогляду, «стиль мислення». На думку соціолога, консерватизм є ідеологією, що виникла як реакція на Французьку революцію 1789 р. Однак причини виникнення цього явища криються глибше. Події 1789 р. стали лише каталізатором процесу з організації консервативних сил суспільства. Уособлений цими силами консерватизм став духовною та інтелектуальною світоглядною противагою ідеології буржуазного суспільства, яка характеризувалася лібералізмом, раціоналізмом, індивідуалізмом та просвітницькою філософією [6].

Слід зазначити, що не всі дослідники дотримуються наведених

вище підходів до визначення консерватизму як антитези лібералізму. Серед європейських науковців, що займаються дослідженням консерватизму, є окрема група, що вказує на наявність спільних точок дотику між консерватизмом та лібералізмом. Так зазначається, що справжнім антиподом консервативного типу мислення є не лібералізм, а, наприклад, екстремізм, радикалізм, анархізм і т. д. Консервативна система ідей, що базується на вічних соціальних і моральних цінностях – повазі до власної традиції, врахуванні мудрості предків, пріоритеті інтересів суспільства, соціальному розмаїтті, розсудливості тощо – має непогані шанси і перспективи отримати своє звучання в політиці сучасних держав, вектором розвитку яких у такому випадку стає популярне в усі часи гасло: «Поступовість, послідовність, органічність». Таким чином, наголошується на інтеграційності та взаємопроникненні консервативних та ліберальних цінностей.

Зазначимо, що тенденція зближувати якщо не генетичні джерела, то хоча б конкретні прояви політичної філософії і політичної практики консерватизму й лібералізму стає все помітнішою в сучасній науковій літературі, присвяченій дослідженню політичних ідеологій. Консерватизм трактується дослідниками як ідеологія та політична практика «золотої середини», однаково віддалена від правого і лівого радикалізму. Як правило, такий напрям визначають як консервативний лібералізм.

Другий підхід до визначення консерватизму дістав назву ситуативного, він полягає в збереженні статус-кво. На думку прихильників ситуативного підходу, на відміну від лібералізму і соціалізму, консерватизм не має сталого ідейного ядра і приймає різні форми в різні історичні періоди, його слід сприймати як ситуативне явище, яке неможливо розглядати у відриві від цивілізаційного контексту і конкретно – історичної епохи. У дослідній парадигмі ситуативного підходу консерватизму відмовлено в праві іменуватися повноправною політичною ідеологією. У цьому принципова відмінність консерватизму від лібералізму і соціалізму, які мають стійке ідейне ядро. Таким чином, консерватизм фактично зводиться до функції. Консервативним є все те, що виконує охоронно-стримуючу функцію в суспільстві стосовно революційно-деструктивних змін. Консерватизм з позицій ситуативного підходу визначають як політичну ідеологію, спрямовану на обґрунтування, збереження, зміцнення і розвиток існуючого в даний момент порядку речей – суспільного ладу, при цьому аж ніяк не виключається можливість реформування (часом досить радикального) системи політичних, правових, соціальних та інших відносин, а сам консерватизм аж ніяк не є синонімом нерухомості. Головна відмінність консерватизму від будь-якої іншої ідеології – це те, що

він є ідеологією партії влади. З цієї позиції консервативним є той політичний та економічний лад, що відповідає інтересам владних політичних та економічних еліт і для збереження якого ними використовуються всі необхідні ресурси.

Серед дослідників, які зробили вагомий внесок у вивчення ситуативного змісту консерватизму, слід назвати Самуеля Хантінгтона. У своїй праці «Консерватизм як ідеологія» вчений обґрунтовує ситуативну природу походження консерватизму, наголошуючи на тому, що консерватизм – це конкретне історичне явище, якому притаманні ознаки конкретного цивілізаційного періоду розвитку суспільства [12]. У цьому контексті консерватизм не спирається на окрему соціальну верству, яка виконує функцію носія консервативного світогляду, а також при цьому підході заперечується існування будь-якого ідейного ядра. Такий підхід до розуміння консерватизму називають ще функціональним. Цікавим з цього приводу є погляд ідеолога американського консерватизму Р. Керка: «У точному значенні слова консерватизм не є ані політичною системою, ані ідеологією. Консерватизм є методом, що визначає підхід до суспільного ладу» [3, с. 5]. Обґрунтовуючи цю тезу, Р. Керк зауважує, що на відміну від соціалізму, анархізму і навіть лібералізму, консерватизм не пропонує універсальних політико-ідеологічних моделей, які потрібно використовувати всюди. Навпаки, консерватори доводять, що суспільні установи та інституції в цілому великою мірою відмінні у різних націй, оскільки суспільно-політичне життя будь-якої країни залежить від найпоширенішої релігії, успадкованих звичаїв та історичного досвіду.

Інший дослідник консерватизму Р. Шуттінгер, підтримуючи точку зору Р. Керка, зауважує, що «консерватизм не є ідеологією в сенсі цільної сукупності поглядів на людину та всесвіт. Ми підійдемо ближче до істини, коли будемо розглядати консерватизм як політичну позицію» [10, с. 20]. Обидва дослідники вважають за необхідне виділити ряд переконань, яких дотримується більшість консерваторів. Так, Р. Шуттінгер виділяє п'ять основних вихідних положень консерватизму:

1. Історія містить Божественний задум, і обов'язок людини полягає в дотриманні Богом даних незмінних моральних законів.

2. Порядок та стабільність є найважливішими вимогами до будь-якого державного (публічного) врядування; цієї мети найкраще досягти за допомогою певних обмежень та пошанування традицій.

3. Різноманітність у багатьох відношеннях є бажанішою, аніж одноманітність, а свобода є важливішою за рівність.

4. Справжнім призначенням людини є моральне життя, а не життя як таке. Отже, потрібно віддати перевагу честі та обов'язку над звичайним пошануванням індивідуальності.

5. Сила людського розуму має означені межі, тому необхідно підтримувати здоровий скептицизм щодо абстрактних принципів, щодо інтелектуалізму та щодо будь-яких величких реформаторських планів.

Як зауважує Р. Шуттінгер, із цих п'яти принципів впливає більшість настанов консервативної традиції. Із таких позицій на консерватизм покладається функція захисту та охорони існуючого суспільного ладу, традицій, звичаїв від засилля раціональності та надлишкового прогресизму.

Отже, в науці існує два засадничі підходи до розуміння консерватизму, кожен з яких має переваги та недоліки. До основних недоліків ідейного підходу слід віднести, перш за все, певну невизначеність ідейного змісту консерватизму. Показовим у цьому випадку є існування ситуативного підходу до визначення консерватизму, застосування якого є неможливим до визначення, наприклад, лібералізму чи соціалізму. Ця методологічна складність особливо актуалізується під час аналізу соціальної філософії консерватизму. Якщо у сфері політичної ідеології і особливо політичної практики специфіка консерватизму проявляється відносно чітко, то значно важче визначити цю специфіку в галузі соціальної філософії. За умов певної схематизації і спрощення лібералізм пов'язаний з практикою капіталізму, а соціалізм – із різними варіантами планового господарства. Що стосується консерватизму, то навіть умовно його складно ототожнювати з будь-якою соціально-політичною та соціально-економічною практикою.

Серед інших недоліків консерватизму виділяють таку специфічну його ознаку, як відносна статичність розвитку ідейного ядра, що призводить до складності співставлення універсальних цінностей консерватизму з ідеалами існуючої історичної та політичної дійсності. Цей стан Г. І. Мусіхін визначає як смерть консерватизму, зазначаючи, що «вразливе місце такого світоглядно-ціннісного визначення консерватизму полягає в тому, що засадничі принципи ідейного ядра розглядаються як вічні й незмінні, не враховуючи еволюції людських уявлень про цінності в ході історичного розвитку людства» [7, с. 8] (переклад наш. – В. С.). Для вирішення цих ціннісних колізій прихильниками ідейного підходу було запропоновано більш гнучкі моделі, що дозволяють диференціювати в рамках прийнятої ними дослідної парадигми різні «версії» консерватизму. В основу класифікації було покладено не політичні режими (залежно від яких можна вести мову про ліберальний або навіть соціалістичний «консерватизм»), а цивілізаційні відмінності.

Серед основних недоліків ситуативного підходу називають його

крайній релятивізм, який дозволяє вважати консервативною будь-яку ідеологію, що відстоює існуючий політичний режим. Єдиним критерієм, що використовується для політичної ідентифікації консерватизму, є успішність завоювання або утримання влади.

Аналізуючи переваги та недоліки вищезазначених підходів до розуміння консерватизму, більш цілісним та науково обґрунтованим видається все-таки ідейний підхід. Безумовно, консервативна ідеологія відчуває значний тиск історичного минулого і політичного сьогодення, що зумовлює певну трансформацію основного ідейного ядра. Але незважаючи на це, консерватизму властиві певні домінанти. На відміну від двох інших основних ідеологічних систем сучасності – лібералізму і соціалізму – консерватизм є антипрогресивною філософією, методологією якої є не та чи інша форма раціоналізму, а філософський теїзм. Консерватизм розглядається як феномен християнських соціокультурних світів. Як явище політичного життя суспільства консерватизм дає змогу залучити до процесу розбудови державності потенціал широких мас громадськості завдяки усвідомленню своєї культурної ідентичності та власного історичного шляху політичного розвитку.

Таким чином, консерватизм є багатограним і складноструктурованим феноменом сучасної наукової і суспільно-політичної дійсності. Він доводив і доводить свою ефективність як ідеологія державотворення, як доктрина та практика суспільно-політичного розвитку розвинутих країн світу – США, Великобританії, Німеччини та інших європейських країн. Зазначені держави є національно орієнтовані у внутрішній і зовнішній політиці, із чітким пріоритетом власних політичних, економічних та культурних інтересів. Україна як багатомільйонна європейська держава із великим економічним потенціалом може відбутися як повноцінний суб'єкт міжнародної політики тільки за умови вироблення та реалізації власної національної моделі суспільно-політичного та економічного розвитку з урахуванням попереднього історичного досвіду державотворення, національної управлінської культури та традицій, специфіки внутрішніх та зовнішніх умов та вимог часу.

Список використаних джерел / List of references

1. **Авер'янова Н.** Українська національна ідея у творчості В. Липинського та її роль в сучасному державотворенні / Н. Авер'янова // Вісн. КНУ ім. Т. Шевченка. – 2004. – № 12. – С. 40 – 43. – (Сер. «Українознавство») [Averianova N. Ukrainiska natsionalna ideia u tvorchosti V. Lypynskoho ta yii rol v suchasnomu derzhavotvorenni / N. Averianova // Visn. KNU im. T. Shevchenka. – 2004. – № 12. – S. 40 – 43. – (Ser. «Ukrainoznavstvo»)].

2. **Голубуцький О.** Консерватизм – ідеологія порядку, стабільності і

добробуту / О. Голубуцький, В. Кулик. – К. : УРП, 2010. – 41 с. [Holubutskyi O. Konservatyzm – ideolohiia poriadku, stabilnosti i dobrobutu / O. Holubutskyi, V. Kulyk. – K. : URP, 2010. – 41 s.]

3. **Керк Р.** Основи і принципи консерватизму / Р. Керк ; упоряд. О. Проценко, В. Лісовий // Консерватизм : Антологія. – К. : Смолоскип, 1998. – С. 3 – 19 [Kerk R. Osnovy i pryncypy konservatyizmu / R. Kerk ; uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi // Konservatyzm : Antolohiia. – K. : Smoloskyp, 1998. – S. 3 – 19.]

4. **Кирилюк Ф. М.** Філософія політичної ідеології : навч. посіб. / Ф. М. Кирилюк. – К. : Центр учбової л-ри, 2009. – 520 с. [Kyryliuk F. M. Filosofiia politychnoi ideolohii : navch. posib. / F. M. Kyryliuk. – K. : Tsentri uchbovoi l-ry, 2009. – 520 s.]

5. **Лисяк-Рудницький І.** Історичні есе / І. Лисяк-Рудницький. – К. : Основи, 1994. – 455 с. [Lysiak-Rudnytskyi I. Istorychni ese / I. Lysiak-Rudnytskyi. – K. : Osnovy, 1994. – 455 s.]

6. **Мангайм К.** Ідеологія та утопія : пер. з нім. / К. Мангайм. – К. : Дух і літера. 2008. – 370 с. [Manhaim K. Ideolohiia ta utopiia : per. z nim. / K. Manhaim. – K. : Dukh i litera. 2008. – 370 s.]

7. **Мусихин Г. И.** Россия в немецком зеркале (сравнительный анализ германского и российского консерватизма) / Г. И. Мусихин. – СПб. : Алетейя, 2002. – 256 с. [Musihin G. I. Rossiya v nemetskom zerkale (sravnitelnyiy analiz germanskogo i rossiyskogo konservatizma) / G. I. Musihin. – SPb. : Aleteyya, 2002. – 256 s.]

8. **Попов Э. А.** Русский консерватизм: идеология и социально-политическая практика / Э. А. Попов. – Ростов н/Д : Изд-во Рост. ун-та, 2005. – 234 с. [Popov E. A. Russkiy konservatizm: ideologiya i sotsialno-politicheskaya praktika / E. A. Popov. – Rostov n/D : Izd-vo Rost. un-ta, 2005. – 234 s.]

9. **Шульженко Ф. П.** Історія політичних і правових вчень : підручник / Ф. П. Шульженко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 464 с. [Shulzhenko F. P. Istoriia politychnykh i pravovykh vchen : pidruchnyk / F. P. Shulzhenko. – K. : Yurinkom Inter, 2004. – 464 s.]

10. **Шуттінгер Р.** Проблема ідентичності консерватизму / Р. Шуттінгер // Консерватизм : Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 1998. – С. 20 – 39 [Shuttinher R. Problema identychnosti konservatyizmu / R. Shuttinher // Konservatyzm : Antolohiia / uporiad. O. Protsenko, V. Lisovyi. – K., 1998. – S. 20 – 39].

11. **Burke E.** Reflektion on the Revolution in France / Burke E. – London, 1969. – 472 p.

12. **Huntington S. P.** Conservatism as an Ideology / S. P. Huntington // The American Political Science Review. – 1957. – Vol. LI. – 469 p.

13. **Mannheim K.** Conservative Thought / K. Mannheim ; ed. Paul Kooskemeti. – New York, 1953. – P. 74 – 164.

Надійшла до редколегії 07.07.15